

УДК 37.014.5

С.Є. Лупаренко

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ РОБОТИ З ДІТЬМИ В УРСР (1919 – 1940 рр.)

У статті розкрито особливості становлення та розвитку державної системи роботи з дітьми в УРСР протягом 1919 – 1940 рр., а саме: зміна парадигми освіти (перехід від дитини до оточення як центру педагогічного процесу); розвиток наукових напрямів дослідження дитини (рефлексології, педології, психологічних досліджень дитини); запровадження політики соціального виховання, прагнення держави здійснити «організацію» дитинства; становлення радянського інституту соціального забезпечення.

Ключові слова: дитина, держава, соціальне виховання, соціальне забезпечення.

В статье раскрыты особенности становления и развития государственной системы работы с детьми в УССР в 1919 – 1940 гг., а именно: изменение парадигмы образования (переход от ребенка к окружению как центру педагогического процесса); развитие научных направлений исследования ребенка (рефлексологии, педологии, психологических исследований ребенка); внедрение политики социального воспитания, стремление государства осуществить «организацию» детства; становление советского института социального обеспечения.

Ключевые слова: ребенок, государство, социальное воспитание, социальное обеспечение.

This article is dedicated to the revelation of peculiarities of forming and developing the state system of work with children in the Ukrainian Soviet Socialist Republic during 1919 – 1940th. These peculiarities are: change of the educational paradigm (transition from child to surrounding as a center of pedagogical process); the development of scientific lines of child's research (reflexology, pedology); implementation of the policy of social education, the state intention to implement «the organization» of childhood; the formation of the Soviet institution of social security.

Key words: child, state, social education, social security.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку освіти актуальним є питання розвитку дитячої особистості, що відображено в ряді державних документів (Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Концепція національного виховання, Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI ст.»). Це свідчить про те, що держава визнає необхідність усебічного розвитку дитини і відіграє певну роль у цьому процесі через державну систему роботи з дітьми, вирішення різноманітних проблем дитинства (орга-

нізації позашкільної роботи, соціальної роботи з дітьми, організації діяльності з розвитку їхніх індивідуальних особливостей тощо).

З огляду на це, необхідним є вивчення науково-історичної проблеми становлення та розвитку державної системи роботи з дітьми. І це, передусім, зумовлено сучасними державотворчими процесами, а також необхідністю дослідження становлення й розвитку інституту соціального забезпечення, особливостей вивчення дитини з метою оптимізації та дієвості організаційних форм роботи з дітьми, уникнення небажаних помилок.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз стану наукової розробки досліджуваної проблеми дозволяє дійти висновку про те, що у працях сучасних науковців висвітлено певні аспекти питання розвитку державної системи роботи з дітьми в Україні, а саме: проблеми становлення української педагогіки протягом досліджуваного періоду розкрито в роботах І. Болотнікової, М. Левківського, О. Микитюка та ін.; проблема подолання безпритульності розглянута в дослідженнях І. Діптан, А. Зінченко, А. Ришкової та ін.; питання охорони материнства й дитинства досліджується в роботах О. Артюшенко, Г. Радченко та ін.

Дане дослідження є складовою програми науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Мета статті – розкрити особливості становлення й розвитку державної системи роботи з дітьми в УРСР протягом 1919 – 1940 рр.

Виклад основного матеріалу. Як засвідчує проведений аналіз архівних документів, урядової документації та психолого-педагогічної літератури досліджуваного періоду (В. Бехтерев, П. Блонський, А. Володимирський, О. Залужний, А. Макаренко, Н. Крупська, В. Протопопов, С. Русова, І. Соколянський, Я. Чепіга та ін.), досліджуваний етап був досить інтенсивним (молода держава намагалася вирішити питання дитинства, задля чого було прийнято безліч постанов і декретів) і суперечливим (протилежні ідеї щодо розвитку дитини й дитинства панували в суспільстві протягом різних років), етапом пошуку нового світорозуміння, нових перспектив розвитку, котрий характеризувався такими особливостями.

1. Зміна парадигми освіти: від дитини як центру педагогічного процесу освіта перейшла до висунення на передній план оточення.

У 1920 рр. педагоги прагнули сформувати в дитини інтегроване сприйняття й розуміння світу, а завданням школи було ознайомлення учнів з навколишнім світом. На початку 1930 рр. чільне місце

посідало пролетарське комуністичне оточення – партія, комсомол, дитячий рух, ради, профспілки, виробництво, колгоспи [8, с. 292]. Увага акцентується не на дитині, а її оточенні.

2. Розвиток психологічних досліджень дитини і різних наукових напрямів дослідження дитини, зокрема рефлексології, педології, а також її окремих напрямів – біогенетичного і соціогенетичного.

Протягом досліджуваного етапу розвивалося декілька напрямів вивчення дитини, зокрема, рефлексологія, яка стала фундаментом для розвитку педології, а також біогенетичний та соціогенетичний напрями як окремі напрями в педології.

Щодо рефлексології, протягом 1920 рр. провідні педагоги України (В. Бехтерев, А. Володимирський, О. Залужний, В. Протопопов, І. Соколянський та ін.) проводили свої дослідження на принципах рефлексології, сутність яких полягає в тому, що поведінка дитини, починаючи з елементарних природних реакцій і закінчуючи складною творчою діяльністю, зводиться до рефлексів. Рефлексологія створила спеціальну науку – педагогічну рефлексологію, що вивчала дитину, її фізіологію та анатомію, умовні та безумовні рефлекси і на основі цього прагнула раціонально організувати життя дитини та її виховання.

Окрім цього, рефлексологія стала основою для формування педології, яка ґрунтовно досліджувала і пізнавала дитину, її життєдіяльність на основі вивчення особливостей її анатомії, фізіології, біології, психології та соціології. Основу педології складала ідея вільного виховання дитини (педоцентризм), що визнають дитину центром навчально-виховного процесу, який підпорядковується її потребам та інтересам.

В Україні ідея вільного виховання вивчали С. Русова, Я. Чепіга та ін. Педологія виокремила дитинство як окремий специфічний період життєдіяльності людини і вивчала його в різних аспектах (у філогенезі, онтогенезі) [8]. Особливо інтенсивно втілювалася педологами ідея цілісного дослідження онтогенезу дитини в розробці ними проблеми періодизації психічного розвитку [3].

Необхідно наголосити, що у вітчизняній педології існував напрям, який мав чітко виражену практичну орієнтацію, а саме – на індивідуалізовану медико-психологічну допомогу дітям. Значна увага приділялася розкриттю взаємозв'язків між соматичними й психічними аспектами поведінки дитини. Достатньо вивчалася соціальне середовище, в якому перебували діти. Значна увага приділялася проблемі «важкого дитинства» [3, с. 5].

Окрім цього, українська версія педологічної науки має власні змістові особливості: застосування рефлексологічного експерименту

до вивчення дитинства; зосередження уваги на «важкому» дитинстві, зокрема в дітях з аномаліями розвитку (сліпоглухонімі); впровадження методики природного експерименту та інші методи дослідження особистості й поведінки дитини [3, с. 12].

Проте в середині 1920 рр. через нав'язування ідеології уряду педологія перейшла від вивчення дитини до дослідження соціально-класового середовища, вивчаючи переважно дитячий колектив і довкілля з визначенням можливостей їхнього виховного впливу. Водночас сформувалися окремі напрями педології з вивчення проблем розвитку колективу – біоенетичний і соціоенетичний.

Біоенетичний напрям (П. Блонський, В. Протопопов та ін.) спрямовувався на вивчення поведінки дитини на основі використання законів біології (спадковості, врахуванні фізіологічних й анатомічних особливостей дитини).

Соціоенетичний напрям (О. Залужний, І. Соколянський та ін.) досліджував розвиток і поведінку дитини на основі її пристосування до середовища, яке визначалося найважливішою рушійною силою формування особистості.

Слід зазначити, що перенесення центру уваги з дитини на дитячий колектив негативно позначилося на педології, оскільки вона стала втрачати свій об'єкт і предмет дослідження, слугуючи ідеології держави. Поступово її розглядають як допоміжну дисципліну, а з 1936 р. педологія взагалі зникає як наука.

Щодо психологічних досліджень дитинства, то, починаючи з 1930 рр., вітчизняна психологія на чолі з Л. Виготським обрала шлях подолання натуралістичної, позаісторичної трактовки людського розвитку. Так, Л. Виготський акцентував увагу не лише на «зрощуванні» культури у психіку дитини, але й «зрощуванні дитини в культуру». Це поняття передбачає творче самовизначення дитини в історичному просторі та часі культури і стосується засвоєння дитиною способів дії, які «опредмечені» в найпростіших знаряддях культури.

Завдяки класичним дослідженням представників культурно-історичної теорії Л. Виготського у психології в 1930 рр. сформувалася особлива думка щодо дитинства істоти виду *Homo sapiens*. У дитинстві побачили породження, продукт всесвітньої історії, а не незмінну «натуральну» характеристику людини, що значно вплинуло на подальші дослідження дитячої особистості.

3. Запровадження політики соціального виховання, яка мала замінити сімейне виховання, прагнення держави здійснити «організацію» дитинства, що відобразалося у відкритті значної кількості

державних дитячих установ; створенні умов для залучення дітей до діяльності суспільства; заснуванні й широкому розповсюдженні піонерського руху; прагненні організувати дитяче дозвілля.

Унаслідок економічної розрухи, голоду й евакуації, спричинених Громадянською та Першою Світовою війнами, збільшилася кількість осиротілих та безпритульних дітей і підлітків. З огляду на це, починаючи з 1919 р., було взято курс на соціальне виховання на рівні держави.

У 1920 р. Народний комісаріат освіти України видав «Декларацію про соціальне виховання дітей», в якій стверджується про розпад сім'ї в державі («сім'я неспроможна виховувати громадянина майбутньої радянської республіки»), і наголошується на необхідності перенесення «центру» у вихованні дітей на дитячий будинок. Нарком освіти того часу Г. Гринько зауважував: «... соціальне виховання в розвинутому вигляді є всезагальна організація дитинства, створення колективного життя всього дитячого населення. ... Це передбачає повне усунення розпорошеності дітей між індивідуалістичними сім'ями» [5].

Отже, повне підпорядкування дитячої особистості виховним впливам новоутвореної держави стало лейтмотивом діяльності закладів соціального виховання. Виховання дітей із родинного ставало громадським, соціальним. Здійснювати це виховання повинні були нові дитячі заклади — ясла, дитячі садки, майдани, клуби, колонії, які повинні були працювати під контролем матерів.

Проте поступово державі ставало складно утримувати значну кількість закладів народної освіти, більшість із них переводилася на місцевий бюджет, частина була передана підприємствам, професійним та іншим організаціям, а також на утримання батьків. Досвід довів, що охопити всіх дітей шкільного віку дитячими будинками неможливо.

Аналіз психолого-педагогічної літератури (Є. Аркін, О. Залужний, А. Макаренко, Є. Покровський, Г. Фортунатов та ін.) засвідчив, що саме протягом досліджуваного періоду вперше у вітчизняній науці постала проблема дитячого колективу й дитячого групового життя.

Саме в цей час було науково осмислене поняття «дитячий рух» (піонерський рух), що відзначилося вивченням його феномену, обґрунтуванням ролі й місця у створенні нового соціалістичного суспільства, нової системи соціального виховання [7].

Піонерська організація була створена 19 травня 1922 р. і стала наймасовішою дитячою організацією в СРСР. Спочатку піонерські загони створювалися як організації при міських Будинках виховання. Наприкінці 1920 — на початку 1930 рр. піонерські організації почали формуватися на базі шкіл. Зазвичай, у піонери приймали дітей,

починаючи з 9 років (III – IV класи радянської середньої школи), і перебували в ній до 13 – 14 років, коли починався прийом у комсомол, що здійснювався на добровільній основі.

У 1923 – 1924 рр. став уживатися термін «жовтень» (діти – ровесники Великої Жовтневої соціалістичної революції). Це були діти 7 – 9 років, які об'єднувалися у групи при піонерській дружині школи.

Однак протягом 1930 – 1940 рр. спостерігався «відступ» від багатомірного вивчення педагогічною наукою піонерського руху [7]. Але він перетворився в могутню організацію, яка об'єднала мільйони дітей.

Однією із соціальних проблем, що постала перед державою, була організація дитячого дозвілля. Так, у великих містах протягом 1920 – 1930 рр. створювалися дитячі й підліткові позашкільні клуби, клуби піонерів, які отримали особливу підтримку з боку держави. У 1930 рр. створювалися профспілкові клуби і Будинки культури, в яких організовувалися дитячі сектори, де проводилася робота з дітьми в позанавчальний час у різноманітних гуртках і секціях. Також у 1930 рр. почали відкриватися дитячі парки, Будинки піонерів, дитячі будинки культури, міські й заміські піонерські табори, різноманітні станції (юних техніків, туристів, натуралістів, дитячі залізниці).

Необхідно зазначити, що суспільно-педагогічний рух, спрямований на організацію дозвілля дітей, мав певні напрями. Наприклад, у 1920 – 1930 рр. це була організація дитячих клубів, а в 1940 рр. – тимурівський рух, створений за мотивами книги А. Гайдара «Тимур і його команда».

Цікавим є той факт, що держава прагнула урізноманітнити дозвілля дітей, тому протягом досліджуваного періоду почав розвиватися кінематограф для дітей, значна увага приділялася дитячій літературі. Дійсно, протягом досліджуваного періоду знімалися фільми для дітей, які мали позитивний виховний вплив на них, набула розвитку дитяча література, метою якої стали нові завдання виховання в підростаючого покоління комуністичної моралі.

Отже, протягом досліджуваного періоду не вдалося реалізувати ідею організації дитинства, проте було закладено основи державної системи соціального виховання, проведено значну роботу з організації піонерського руху та дитячого дозвілля.

4. Становлення радянського інституту соціального забезпечення, де проблема охорони дитинства була однією з головних. Це зумовило інтенсивний розвиток системи охорони материнства й дитинства (Охматдит), що передбачало: започаткування державної дитячої оздоровчої діяльності, задля чого розвивалася мережа санаторно-курортних закладів; визначення кола актуальних питань (організа-

ція харчування дітей, боротьба з безпритульністю), які мали вирішуватися на державному рівні.

Після приходу до влади більшовиків, політика соціальної опіки докорінно змінилася, відмовившись від принципу благодійності (що було за царської доби). Більшовики усунули від соціальної опіки церкву, громадські організації та приватних осіб. Серед першочергових завдань у початковий період розвитку радянської держави були боротьба з масовою безпритульністю та соціальний захист дітей і підлітків.

Значного розвитку набула державна політика з охорони материнства й дитинства (Охматдит). Необхідно зазначити, що з перших років установа радянської влади на Україні сформувалася державна система охорони дитинства, яка включала: законодавство з питань охорони дитинства, державні і громадські установи боротьби з безпритульністю, мережу закладів для безпритульних дітей та різноманітні види допомоги дітям [6, с. 13].

Мережу закладів Охматдит становили постійні та тимчасові медично-профілактичні і соціальні заклади як відкритого (консультації охорони материнства й дитинства, ясла з молочними пунктами, дитячі садки, оздоровчі колонії, санаторії та дитячі майданчики), так і закритого типу (будинки матері й дитини, будинки немовляти, будинки дитини), що були покликані піклуватися про здоров'я та виховання дітей і жінок-матерів.

Важливим напрямом роботи органів Охматдиту була боротьба з дитячою безпритульністю. У практиці діяльності державних органів боротьби з дитячою безпритульністю, зважаючи на соціально-економічну ситуацію, що склалася в державі, виокремилися такі форми роботи [6]: вилучення безпритульних з вулиці та розміщення їх в інтернатних закладах; застосування системи індивідуального та колективного патрунування; направлення безпритульних підлітків на навчання до шкіл фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) та робітничих факультетів і працевлаштування; проведення одноразових кампаній допомоги (лотереї, благодійні спектаклі, «тижні допомоги», збори коштів та речей тощо); створення пунктів харчування та ночівлі для бездомних дітей; шефство трудових колективів над інтернатними установами, надання їм фінансово-матеріальної допомоги; проведення соціально-профілактичної роботи.

Згодом органи боротьби з дитячою безпритульністю стали застосовувати все більше адміністративних і навіть силових методів, а саме: ізоляції районів, яких охопив голод, примусового патронату дітей на селі тощо.

Однією з найефективніших форм участі громадськості у подоланні дитячої безпритульності була система патронування, яка почала застосовуватися в період голоду 1921 – 1922 рр. Патроновані діти перебували в значно кращому становищі, ніж діти з дитячих будинків, оскільки вони отримували родинне виховання. Проте, під час голодомору 1932 – 1933 рр. практика переведення дітей на патронат до радгоспів, колгоспів і селянських родин супроводжувалася збільшенням смертності серед дітей [6, с. 13].

Одним із поширених явищ того часу було підкидання батьками немовлят (особливо до дитячих притулків) та залишення дітей у містах на вокзалах. З огляду на це існувала потреба утримання державою цих дітей. Тому деякі «будинки дитини» було реорганізовано в «будинки немовляти», де утримувалися маленькі діти, а старших дітей батьки часто залишали в дитячих притулках, інших дитбудинках, ізоляторах-карантинах [1].

Різновидом «будинків немовляти» та «будинків дитини» були «будинки для хворої дитини», де розміщувалися фізично та розумово відсталі діти, а також (в окремих будинках) діти із вродженим сифілісом, хворі на трахому, шкіряні та інші хвороби.

Важливе значення для охорони здоров'я мало лікування та оздоровлення знесилених і хворих дітей. Медичну допомогу дітям надавали дитячі амбулаторії, дитячі консультації та дитячі відділення поліклінік і лікарень для обслуговування всіх верств населення. Ці заклади, разом із наданням медичної допомоги хворим дітям, мали здійснювати й диспансерний нагляд за дітьми, вивчаючи їхні хатні умови, сприяти правильному розвитку дітей, їхньому оздоровленню.

Дитячі оздоровчі установи, що існували протягом досліджуваного періоду, поділялися на дві групи [4]: масові оздоровчі (оздоровчі майданчики, фізкультурні бази, піонерські табори, дитячі оздоровчі колонії, будинки для відпочинку підлітків та будинки відпочинку п'ятого дня (на вихідні) для підлітків); оздоровчі установи санаторного типу (санаторії, оздоровчі групи у школах, денні санаторії для школярів, нічні санаторії, школи-санаторії для психоневротиків).

Проте у зв'язку з голодом та епідеміями не вдалося налагодити оздоровчо-профілактичну роботу дитячих лікувально-консультативних закладів. Водночас голод, який змушував населення мігрувати в пошуках хліба, зумовив появу нового типу дитячих оздоровчих установ (переважно на великих вокзалах) – кімнати матері і дитини.

Необхідно зазначити, що мережа дитячих оздоровчих закладів, створена у 1920-х рр., поступово збільшувалася, але якість медичної та педагогічної роботи в них, особливо в селах, була низькою.

Протягом 1930-х рр. найбільш поширеною формою оздоровлення дітей були шкільні майданчики. У зв'язку з необхідністю масового залучення жінок-матерів до суспільного виробництва актуалізувалося завдання розгортання мережі дитячих ясел. Державою передбачалося прискорення темпів ясельного будівництва, ремонт й облаштування ясельних закладів, упорядкування їх фінансування та налагодження продовольчого постачання завдяки виокремленню централізованих фондів і розгортанню децентралізованих заготівель, забезпечення підготовки ясельних працівників, організація заходів громадського контролю за роботою ясельних закладів з метою усунення їхнього антисанітарного стану та низького рівня медичного обслуговування вихованців [2, с. 42 – 43].

Проте умови перебування дітей в ясельних закладах не покращувалися, постійно затримувалося їх фінансування, продовольче й промислове постачання, розміщення дітей у тісних, непристосованих приміщеннях, недостатня укомплектованість кваліфікованими кадрами.

Іншою проблемою, яка мала вирішуватися на державному рівні, було забезпечення дітей необхідним харчуванням. Так, у 1919 р. РНК визнав необхідним запровадити в УСРР безкоштовне харчування всіх дітей віком до 14 років. Зазвичай до мережі дитячого харчування входили першочергово райони, що опинилися в особливо складному продовольчому стані.

Однак проблема харчування через нестачу коштів, складні соціально-економічні умови держави, неврожайні роки також не була повністю вирішеною, і діти, прагнучи здобути собі щось їстівне, лишали домівки, займаючись жебрацтвом або шукаючи роботу разом із дорослими.

Отже, опіка дітей (особливо соціально незахищених) була визнана одним із пріоритетних напрямів діяльності урядових структур УСРР. Однак, хоча урядом і було розроблено широку програму в галузі охорони здоров'я матерів та дітей (у 1920-х рр. у цілому сформувалася система подолання безпритульності, був створений механізм залучення до діяльності у справах охорони дитинства спеціалістів різних відомств, трудових колективів), вона не була досить вдалою. Спостерігалася (особливо на селі) відсутність приміщень, пристосованих до дитячих закладів, неуккомплектованість персоналом, систематичні затримки фінансування та призупинення постачання.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, протягом 1919 – 1940 рр. відбулося становлення державної системи роботи з дітьми, що передбачало: зміну парадигми освіти (від дитини як цент-

ру педагогічного процесу освіта перейшла до висування на передній план оточення); розвиток наукових напрямів дослідження дитини (рефлексології, педології, психологічних досліджень дитини); запровадження політики соціального виховання, прагнення держави здійснити «організацію» дитинства, що відображалось у відкритті державних дитячих установ, створенні умов для залучення дітей до діяльності суспільства; заснуванні й широкому розповсюдженні піонерського руху, прагненні організувати дитяче дозвілля; становлення радянського інституту соціального забезпечення.

Дана стаття не висчерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективним може бути розкриття особливостей системи роботи з дітьми в Україні на початку ХХ ст., особливостей державної системи роботи з дітьми в УРСР протягом 1950 – 1980 рр., а також у період становлення незалежної України (1990-і рр.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Артюшенко О. Охорона материнства та дитинства в УСРР у 1928 – 1933 рр. / О. Артюшенко // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : Міжвідомчий зб. наук. пр. : в 2 ч. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч.2. – С. 142 – 168.
2. Беліцька Є. XV років охорони материнства й дитинства в Україні. Історичний нарис. – К. : Держмедвидав, 1936. – 96 с.
3. Болотнікова І. Розвиток ідеї цілісного дослідження дитини в українській педології 20 – 30-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія; історія психології» / І. Болотнікова. – Київ, 2004. – 15 с.
4. Варшавський М. Типологія оздоровчих установ для учнів та підлітків / М. Варшавський. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський обласний інститут Охматдиту, Дніпропетровський облздороввідділ, 1935. – 22 с.
5. Гринько Г. Очерки советской просветительской политики. – Х., 1923. – 194 с.
6. Зінченко А. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А. Зінченко. – Одеса, 2002. – 17 с.
7. Коляда Н. Соціокінетика дитинства : наука про дитячий рух / Н. Коляда // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки» : зб. наук. пр. – Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2009. – Вип.166. – С. 72 – 76 с.
8. Левківський М. Історія педагогіки : [підручник] / М. Левківський. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.